

ІСТОРИЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 113

В. Т. Шпак

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ

Стаття містить критичний аналіз одного з «основних» законів «матеріалістичної діалектики» – закону єдності і боротьби протилежностей. Зокрема показано, що боротьба протилежностей не абсолютна і не єдине джерело та рушійна сила розвитку природи і суспільства. Форми взаємодії протилежностей можуть бути різноманітні.

Ключові слова: діалектика, закони діалектики, протилежності, суперечності, єдність, боротьба, взаємодія, співіснування.

У марксистській філософії сутність «матеріалістичної діалектики» як вчення про всезагальний зв'язок і розвиток фактично зводиться до трьох «загальних законів руху як зовнішнього світу, так і людського мислення» (закон єдності і боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон заперечення заперечення), які, за словами Енгельса, становлять «зовнішню необхідність», що стоїть над дійсністю, і відповідно до яких відбувається розвиток природи, суспільства і мислення [3, с. 288].

Серед трьох основних законів діалектики в системі діалектичного матеріалізму закон єдності і боротьби протилежностей має особливий статус головного закону, бо визначає нібито найважливіше – джерело, рушійну силу розвитку природи, суспільства і мислення. Оскільки марксизм усюди і в усьому вбачав наявність полярних протилежностей, між якими постійно ведеться непримиренна боротьба, що і становить, на думку фундаторів марксистської філософії, внутрішнє джерело всякого руху і розвитку, то звідси і впливав ви-

сновок про вирішальну роль цього закону діалектики. Подібне філософське бачення процесів у світі пояснюється особливостями тієї епохи, коли Гегель формулював закони діалектики (XVIII – поч. XIX ст.), а Маркс і Енгельс проголошували діалектику матеріалістичною, тобто здійснювали екстраполяцію гегелівських законів на реальну дійсність (середина XIX ст.), зображуючи і природу, і суспільство підпорядкованими цим законам. Це була епоха технічних винаходів, промислового перевороту і радикальних змін в країнах Західної Європи: формування крупної промисловості, становлення капіталізму, банкрутства дрібновласницького, ремісницького виробництва, посилення експлуатації та загострення суспільних відносин й боротьби соціальних груп за своє соціальне становище і виживання, що і породжувало конфлікти, повстання та революції. Все це знайшло відображення в законах діалектики, адже, за словами самого їх творця Гегеля, філософія – це сучасна їй епоха, відображена в думці. Коли подібна епоха (зародження капіталізму і загострення соціальних суперечностей) настала в Росії (кінець XIX – початок XX ст.), тут також з'явилися послідовники Маркса, прихильники марксистської доктрини, в т.ч. матеріалістичної діалектики. В «роздвоєнні єдиного на взаємовиключні протилежності» і в боротьбі між ними Ленін вбачав суть, ядро діалектики [4, с. 299], а саму діалектику більшовицькі вожді тлумачили як ідейну зброю робітничого класу, «пролетарську науку», яка служить теоретичним обґрунтуванням революційної боротьби пролетаріату проти буржуазії.

Основні поняття цього «закону діалектики» – протилежності, суперечності, єдність, боротьба. Звичайно, і в природі, і в суспільстві існують протилежності. Це такі риси, властивості, сторони єдиного цілого – предметів, явищ, – без яких не існує і самого цілого і які в певному відношенні суперечать один одному. Їх єдність зумовлена існуванням єдиного цілого і, крім того, вони самі зумовлюють існування один одного і того цілого, властивостями, сторонами якого вони є. Без лівої сторони не буде правої, без низу не буде верху, без народу не буде влади. Отже: єдність протилежностей – це таке співіснування і взаємодія суперечливих рис, тенденцій, властивостей, сторін, без якого не буде і самих явищ (без рабів і рабовласників не буде рабовласницького ладу).

А чому між протилежностями обов'язково – як вважали і Гегель, і Маркс – має бути суперечність і боротьба? (Різниця лише в тому, що у Гегеля ці процеси відбуваються в сфері свідомості – суперечність і боротьба понять, – а Маркс переносить їх на реальну дійсність). В часи радянського тоталітаризму існувало таке пояснення необхідності боротьби: протилежності не можуть бути нейтральними, бо вони протистоять, виключають, заперечують одна одну, протидіють між собою. Але радянські марксистки не брали до уваги те, що і в природі, і в суспільстві протилежності в процесі взаємодії можуть мирно співіснувати. Наявність протилежностей не обов'язково породжує непримиренну суперечність, боротьбу. В історії рабовласницького Риму були епохи, коли боротьби між рабами і рабовласниками (повстань рабів) не було. В другій половині ХІХ ст. після промислового перевороту і буржуазних революцій та піднесення добробуту населення і становлення демократії в капіталістичних країнах Західної Європи також не спостерігалось революційних виступів пролетаріату проти буржуазії. Отже, боротьба протилежностей тимчасова, періодична, відносна, бо і самі суперечності виявляються лише в якомусь відношенні, за певних умов, хоча «діалектичний матеріалізм» проголошує єдність протилежностей відносною, а їх боротьбу абсолютною.

А загалом і єдність протилежностей, і їх боротьба – все це відносне, тимчасове, періодичне, певні моменти процесу розвитку. В т.ч. і класова боротьба в класовому суспільстві – бувають періоди, коли вона загострюється і навіть породжує повстання, революції, і навпаки, коли класова боротьба припиняється і настає період спокійного, мирного розвитку. Таким чином, розвиток відбувається незалежно від того, має місце непримиренна боротьба між протилежностями чи вони мирно співіснують і взаємодіють.

Не можна не помітити своєрідного парадоксу. Діалектика, як відомо, не визнає нічого абсолютного, безумовного – фундатори марксизму неодноразово на цьому наголошували. В праці «Людвіг Фюєрбах і кінець німецької класичної філософії» Енгельс пише: «Для діалектичної філософії немає нічого раз назавжди встановленого, безумовного, святого. На всьому і в усьому бачить вона печать неминучого падіння і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, безкінечного сходження від нижчого до вищого» [3, с. 260]. Однак коли потрібно, тоді прихильники «діалек-

тичного матеріалізму» відступають від основних принципів діалектики. Так і в даному випадку: оголошуючи боротьбу протилежностей абсолютною, проігнорували, що діалектика не визнає нічого абсолютного.

Коли суспільство в процесі свого розвитку набуває такого стану, який конче потребує змін, а такі ситуації час від часу виникають, загострюються кризові явища, погіршується економічне становище, ускладнюється життя, зростає безробіття, багатьох охоплює почуття безвиході, тоді і посилюється боротьба між соціальними групами, бо одні вимагають суттєвих змін, а інші не розуміють цієї необхідності або розуміють інакше. Ця боротьба і отримала в суспільстві назву «класової боротьби», тобто боротьби протилежних соціальних груп. Рабовласництво існувало до того часу, поки якоюсь мірою задовольнялися потреби суспільства. Але потреби теж зазнають змін: з розвитком суспільства вони зростають. Коли рабська праця уже не могла задовольняти суспільні потреби, настала криза рабовласницького ладу, що і спонукало до боротьби: рабовласники прагнули примусити рабів краще працювати, а раби не хотіли в таких умовах залишатися.

В епохи економічного процвітання, коли в суспільстві вимальовуються обнадійливі перспективи для усіх соціальних верств населення, всі живуть надіями на краще майбутнє, риси якого поступово стають реальністю. Ось чому революційні гасла Маркса і Енгельса та їх послідовників, заклики до класової боротьби проти капіталістів, до пролетарської революції в другій половині XIX ст. були голосами волаючих у пустелі, піддавалися критиці і висміювалися, як це було на установчому зібранні I Інтернаціоналу – «Міжнародного товариства робітників» (1864 р.), – на якому пропозиції Маркса включити до проекту програми його революційні ідеї не тільки відкинули, а й висміяли як «дитячі». На революційні заклики страйкувати, ставати на барикади жодної реакції в середовищі робітничого класу в країнах Західної Європи уже не було: промислова революція дала робочі місця, заробітну плату і надію на краще життя, а буржуазні революції, які вже відбулися в Англії, Нідерландах, Франції, показали, що і як слід міняти в суспільстві. Виникли парламенти, профспілки і робітничі політичні партії, які стали на захист інтересів робітників. Суттєво зріс добробут населення. Настала епоха класового миру. Це відзначав і

сам Маркс: «При такому загальному процвітанні, коли продуктивні сили буржуазного суспільства розвиваються настільки пишно, наскільки це взагалі можливо в рамках буржуазних відносин, про дійсну революцію не може бути і мови» [5, с. 94]. Барикади, революції, повстання, виявилось, уже нікому в Європі не потрібні. Таку катастрофу свого вчення і своїх амбіцій Маркс пережити не міг: він помер. Енгельс, врешті-решт зрозумівши ситуацію, звернувся із закликом до політичних партій: не втягувати робітників у вуличну боротьбу, а покладати основні надії на легальні, мирні методи, зокрема на парламентські вибори, бо повстання, на його думку, принесе соціалістам не перемогу, а поразку. Він погоджується з ідеєю про можливість мирного «вростання» капіталізму в соціалізм в таких країнах, як Англія, Франція, Америка [2, с. 227]. Введення загального виборчого права дає можливість робітникам отримати більшість в парламенті, а тому потрібно звати робітників не на барикади, а до парламенту. В цих умовах цілком закономірною стає поява реформізму. Лідери європейських соціал-демократичних партій закликають робітників відмовитись від збройної революційної класової боротьби і стати на шлях мирних реформ. І не випадково теоретиком і вождем реформізму став Едуард Бернштейн – учень, найближчий друг і соратник Маркса і Енгельса й душопріказник останнього.

Як вище було сказано, «матеріалістична діалектика» вбачає у боротьбі протилежностей джерело, рушійну силу, стимул розвитку, що приводить до розв'язання суперечності і переходу до нового стану, тобто породжує нові протилежності і нову суперечність, яка в свою чергу також повинна бути вирішена в процесі боротьби і породити нові протилежності. Не можна заперечувати того, що одним із рушіїв суспільного прогресу є боротьба протилежностей. Але і єдність протилежностей також відіграє дуже важливу роль і фактично теж є рушійною силою розвитку і не тільки тому, що без єдності протилежностей не буде їх боротьби, а й тому, що наявна єдність визначає сутність суперечностей і сам процес боротьби, його тенденцію, форму, напрямок, характер. А крім того, в суспільстві рушійною силою розвитку насамперед є інтерес, що спонукає як окремих індивідів, так і соціальні групи до розв'язання суперечностей, які виникають в процесі суспільного розвитку, до діяльності, спрямованої на задоволення матеріальних чи духовних потреб, досягнення

поставленої мети, здійснення бажань і мрій. А тому абсолютизація боротьби протилежностей як єдиного рушія суспільного прогресу є хибною.

Крім внутрішніх сил, рушієм в процесі розвитку можуть бути і зовнішні причини. Якщо із зернини виростає рослина, то про яку боротьбу внутрішніх протилежностей в цьому випадку може бути мова? Те, що із жолудя виростає дуб, а не стебло пшениці і не сосна, закладено в самому жолуді – це генетичний розвиток, а не результат боротьби протилежностей. Ще жодним діалектикам не вдалося посадити жолудя, а отримати пальму чи яблуню. Так само і в суспільстві. Боротьба рабів проти рабовласництва в античну епоху не могла привести до виникнення капіталістичного чи соціалістичного способу виробництва або демократичного суспільства. Звісно, такого роду мети і не могло в той час з'явитися – раби боролися проти рабства за свою свободу, як вони її розуміли. Більшовицькі вожді проголосили мету за 10-20 років створити в Росії ідеальне суспільство, а фактично створили «розстрільну державу», в якій десятки мільйонів громадян було закатовано, розстріляно, репресовано, заморено голодом. Чому ні Тимчасовий уряд Керенського, ні більшовицькі вожді, декларуючи намір створити демократичне суспільство, не змогли здійснити свої обіцянки? Тому що після ліквідації рабовласництва в 1861 р. країна не встигла пройти ті етапи соціального, економічного, політичного, правового, культурного розвитку, після яких можливе запровадження демократії. Тому і «розвинутий соціалізм» виявився дуже далеким від демократичного суспільства. А спроба Горбачова в кінці ХХ ст. запровадити в Росії демократію дала такий же результат, як і спроба Керенського, – крах соціальної системи і розпад країни.

Суперечності можуть мати різні форми, оскільки самі протилежності бувають різні, а тому прихильники діалектики закономірно розрізняли суттєві суперечності і несуттєві, основні і неосновні, внутрішні і зовнішні. В суспільстві марксистки виділяли антагоністичні (тобто ворожі, непримиренні) суперечності та неантагоністичні (не ворожі), що широко використовувалося в процесі політичної боротьби, зокрема в СРСР, у зв'язку з прагненням російських більшовицьких вождів у відповідності до марксистського вчення і своєї стратегічної мети розпалити по всьому світу класову ворожнечу і «світову пролетарську революцію» шляхом пропаганди антагоністичних суперечностей між

пролетаріатом і буржуазією. Однак історія розпорядилася інакше: високий рівень культури, освіти, добробуту населення і розвиток демократії в західно-європейських країнах, США, Канаді та ін. досягнуто не завдяки розпалюванню класового антагонізму і не в результаті пролетарських революцій – жодної такої революції ніде в світі не було, – а на шляху мирного співробітництва класів, зусиллями всього суспільства.

Висновок напрашується зовсім інший, ніж проголошує «діалектичний матеріалізм»: єдність і боротьба протилежностей не «головний закон», без якого розвиток взагалі не можливий, а лише певні моменти процесу розвитку відповідно до конкретних умов у сфері живої природи та в суспільстві. Називати ці моменти законом чи ні – кому як подобається. Але не слід забувати, що це наша уява процесу розвитку у власній свідомості: так нам здається, так ми розуміємо. А що і як відбувається в дійсності, хибне чи істинне наше розуміння і якою мірою – це ще питання. Видимість і дійсність дуже часто не збігаються – в історії пізнання подібних прикладів безліч.

Назва цього закону теж була обумовлена тогочасною епохою. Адже фактично йдеться про взаємодію протилежностей – єдність, взаємозумовленість, співробітництво, суперечність, взаємовиключність, боротьбу, байдужість, нейтральність. Але в першій половині ХІХ ст. для назви закону з усіх різноманітних форм взаємодії протилежностей обрали лише дві: єдність і боротьбу, проголосивши першу відносною, а другу – абсолютною, бо країни Західної Європи в цей період струшували безкінечні війни, бунти, повстання, революції, барикади. Яка форма взаємодії пріоритетна – залежить від конкретних умов епохи. В ХХІ ст. найважливішими формами взаємодії протилежностей в процесі суспільного розвитку виступають єдність, співробітництво, взаєморозуміння, бо саме від них залежить прогрес суспільства.

Гострі проблеми і суперечності в процесі суспільного розвитку виникають і, звичайно, будуть виникати в майбутньому. Але далеко не завжди проблеми у відносинах протилежностей в суспільстві переходять у непримиренні суперечності та боротьбу, про що вже йшлося. На думку американського філософа Ф.Фукуями, «проблема стає суперечністю лише в тому випадку, коли вона настільки серйозна, що не тільки не може бути вирішена в межах системи, а й руйнує легітимність самої системи так, що остання гине під власною вагою» [6,

с. 219]. Так само міркував і Гегель. Він вважав, що протилежності можуть бути байдужими, а суперечності виникають лише тоді, коли різноманітності, відмінності, «доведені до крайнього ступеня», набувають негативності [1, с. 67–68].

Вирішувати проблеми в суспільстві слід в атмосфері співробітництва і взаєморозуміння, в процесі переговорів і домовленостей, а не шляхом насильства – класової боротьби, збройних повстань, революцій, барикад, війн, протистоянь. Переконливим аргументом цьому стала трагедія в Беслані, коли російська влада замість переговорів з терористами вдалася до спроби вирішити проблему шляхом насильства, що і призвело до загибелі близько трьох сотень дітей. А в епоху наявності зброї масового винищення такий шлях насильства становить загрозу для існування всього людства на планеті. Тому і для назви відносин між протилежностями краще підходить більш загальне формулювання: форми взаємодії протилежностей. Подібне розуміння відносин між протилежностями, в якому відсутній наголос на обов'язковій їх непримиренності, суперечності та боротьбі, більшою мірою відповідає актуальним потребам і умовам сучасності, бо включає можливість мирного співіснування і співробітництва протилежних тенденцій, сил, течій. Невипадково 28 країн Європи, які раніше безперервно і постійно ворогували і воювали між собою, у другій половині ХХ ст. об'єдналися у Європейський Союз і НАТО. Проблеми між ними, звичайно, виникають і в ХХІ ст., але вирішуються вони в процесі співробітництва і домовленостей, за столом переговорів, а не в ході непримиренної боротьби, не на полях кривавих битв, не методами насильства, як це було всю попередню історію. Це ще одне свідчення того, що сформульований Гегелем «закон єдності і боротьби протилежностей» не відповідає потребам сучасної епохи. Разом з тим слід зауважити: навряд доцільно акцентувати увагу на протилежностях в процесі суспільного розвитку так, щоб зводити один із моментів розвитку до рівня закону. Протилежності – лише один із різновидів відмінностей в баченні і розумінні світу людиною. Всі речі, явища, процеси, як і їх властивості, сторони, риси, – різні, відмінні, неоднакові. Шукати і постійно знаходити в цій різноманітності й неоднаковості потрібні суперечності і проголошувати їх непримиренними не складно, але такий підхід упереджений, а значить необ'єктивний.

В епоху московського тоталітаризму матеріалістична діалектика проголошувалась найвищим досягненням людського інтелекту, вершиною філософського мислення, «єдино науковим» поясненням світу. Такий же привілейований статус мали і закони діалектики, бо розвиток і природи, і суспільства, як твердила марксистсько-ленінська філософія, відбувається у відповідності до цих трьох законів. Фактично закони матеріалістичної діалектики виконували в марксистській філософії ту саму роль, яка в релігії відводиться Богу: процес розвитку у світі відбувається з необхідністю так, як вони диктують. Хто встановив ці закони над природою і суспільством? Звідки вони взялися? Де гарантія, що ми правильно їх розуміємо? Що таке «зовнішня необхідність» по відношенню до природи і суспільства? Де вона міститься? Відповідей на ці питання в марксизмі немає. Будь-яка спроба критичного аналізу матеріалістичної діалектики в епоху тоталітаризму була неможливою, бо руйнувала теоретичний фундамент радянського імперського ладу, підривала авторитет «геніальних вождів» і влади, а також віру в «світле майбутнє всього людства». Адже матеріалістична діалектика виконувала дуже важливу для правлячої партії функцію – філософської опори панівної в суспільстві марксистсько-ленінської ідеології, яка слугувала теоретичною основою створеної в країні соціальної системи, названої «розвинутим соціалізмом». Тих, хто наслідювався не погоджуватися із «пролетарською наукою» або висловлював сумнів у її істинності, оголошували «ворогами народу», зрадниками, «агентами іноземного імперіалізму». Що це означало – добре відомо: розстріли, концтабори.

Лише після банкрутства комуністичної ідеології та краху тоталітаризму в незалежній Україні з'явилась можливість неупередженого аналізу законів матеріалістичної діалектики. Адже діалектика – духовне утворення людської свідомості, а тому проголошувати її об'єктивною немає підстав. Закони діалектики фактично являють собою наше суб'єктивне розуміння, наше бачення процесу розвитку об'єктивної дійсності: так нам здається. А тому твердити, що і природа, і суспільство розвиваються у відповідності до законів матеріалістичної діалектики, означає поширювати нашу уяву на реальний світ, нав'язувати і природі, і суспільству вигадані в нашій свідомості так звані «закони діалектики».

Список використаних джерел

1. Гегель Г. В.Ф. Наука логики / Г. В.Ф. Гегель Наука логики : в 3 т. – М. : Мысль, 1970-1972– .–Т.2 / Г. В.Ф. Гегель. – 1971. – 248 с.
2. Енгельс Ф. До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т.22. / Фрідріх Енгельс. – 1964.
3. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958–1985– .– Т.21 : Травень 1883 – грудень 1889 р. / Фрідріх Енгельс. – 1964. – С. 257–302.
4. Ленін В.І. До питання про діалектику// В. І. Ленін Повне зібрання творів : у 55 т. – К. : Політвидав України, 1960–1975– .– Т. 29. / В.І. Ленін. – С.298–304.
5. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс Твори [текст] : у 50 т. – К. : Держполітвидав УРСР, 1958 –1985– .– Т. 7 : Серпень 1849–липень 1851 р. / Карл Маркс. – 1961. – С. 7–104.
6. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек/ Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ, 2004. – 588 с. – (Philisophy).

Шпак В.Т. Формы взаимодействия противоположностей

Статья содержит критический анализ одного из «основных» законов материалистической диалектики – закона единства и борьбы противоположностей. Показано, что борьба противоположностей не является абсолютной. Формы взаимодействия противоположностей могут быть разнообразны.

Ключевые слова: *диалектика, законы диалектики, противоположности, противоречия, единство, борьба, взаимодействие, сосуществование.*

Shpak V. T. The forms of interaction of opposites

The article contains a critical analysis of one of the laws of materialist dialectics – the law of integrity and struggle of opposites. Besides it shows that the struggle of opposites isn't the absolute. The forms of interaction of opposites can be various.

Keywords: *dialectic, law of dialectic, opposites, contradictions, unity, struggle, interaction, coexistence.*